

ה' השאלה ברשימות המסורה המצרפת

א

בקובץ המסורה העתיק "אכלה ואכלה" באה רשימת מסורה ובה מילים הפותחות באות ה, וכותרתה "א"ב מן חד וחד ה' בריש תיבותיה".¹ הרשימה כוללת מילים יחידאיות הפותחות בה' השאלה, כגון: "הַאֲלֵהִי מִקְרֹב אֲנִי" (יר' כג, לג), "הַאֲלֵהִים אֲנִי" (מל"ב ה, ז), "הַאֲמַת אֲתֶכֶם" (בר' מב, טז), "הַבַּת תִּשְׁעִים שָׁנָה תֵּלֵד" (בר' יז, יז). עיין מדויקת ברשימה זו מעלה שורה של תמיהות, וכבר עמדו עליהן חוקרי המסורה פרנסדורף וגינצבורג: הרשימה כוללת 39 פריטים (או"א ה) או 46 פריטים (או"א פ). יש אותיות המיוצגות בפריט אחד בלבד, ויש המיוצגות בשלושה או בארבעה פריטים (האותיות א, ב). אין צורך לומר שאין בהצעת המסורה הזאת מיצוי של כל המילים היחידאיות במקרא הפותחות בה' השאלה, שהרי יש במקרא עשרות רבות של מילים כאלה. מהו אפוא ייחודן של המילים המוכותות ברשימה, ולפי איזה עיקרון נבחרו?

גינצבורג כחן את הסוגיה והציע דרך לפתונה.² תחילה אסף הערות מסורה רבות העוסקות בנושא, ומיין אותן לשלושה דגמים: בדגם הראשון באות רשימות מסורה קצרות, ובחן מילים מועטות שאינן סדורות בסדר אלפביתי ולא על סדר המקרא. את הדגם השני מצא גינצבורג בשלוש רשימות מסורה בכ"ו פ (שנכתב בשנת 916): בכל רשימה 22 מילים, אחת לכל אות מן האלף-בית,³ כגון: "אלפבית מן חד חד הא: האמת, הבנהיים, הגוי, הדרכי, ההרמו, הות, הזכיר" וכו' (מ"ג-פ לחבקוק ג, ה; דגם זה ייקרא להלן: הדגם האלפביתי). הדגם השלישי הוא המיוצג ברשימות

* על נושא המאמר הרציני בכ"ב בתמו תשי"ג (22 ביולי 2003) בקונגרס השבעה-עשר של הארגון הבינלאומי לחקר המסורה (IOMS) שנערך בקמברידג' במסגרת הקונגרס השנתי הבינלאומי של SBL.
 1. אכלה ואכלה כ"י האלה, רשימה 66 (מהדורת דיאראסטבן, עמ' 117-118); אכלה ואכלה כ"י פריז, רשימה 65 (מהדורת פרנסדורף, עמ' 72-73).
 2. דאה גינצבורג, המסורה, סעיף ה 10 (חמש רשימות קצרות, המסומנות באותיות e-a); סעיף ה 11a (הדגם הרחב, על פי ארבעה מקורות); סעיף ה 11 (רשימות d-b (הדגם האלפביתי).
 3. הסבריו של גינצבורג באים בכרך ההסברים (באנגלית) בדבריו על הסעיפים האלה.
 ליתר דיוק: הרשימה הראשונה שלמה (רשימה b שנמסרה ליר' ז, ט); ברשימה השנייה נכפלה האות ה וחסרה האות ו (רשימה c ליר' כב, טו); הרשימה השלישית מכילה רק 21 פריטים. האות ש חסרה (רשימה d לחב' ג, ח).

"אכלה ואכלה": בכל רשימה 39-46 מילים, הסדרות בסדר אלפביתי (דגם זה ייקרא להלן הדגם הרחב).

לאור הממצא הזה הציע גינצבורג תאוריה של התפתחות מן המועט אל המרובה: תחילה אספו בעלי המסורה מילים יחידאיות מועטות (השלב הזה מיוצג ברשימות הקצרות); משנתרכו המילים הן סודרו בסדר אלף-ביתי, אחת לכל אות (הדגם האלפביתי); ובשלב המאוחר יותר נוספו עליהן מילים נוספות, והרשימה התחבה במידת-מה, וכך נוצר הדגם הרחב.⁴

לכאורה הסברו של גינצבורג מסתבר מאוד, ומתאים במיוחד לאופייה של המסורה המצרפת. הערות המסורה המצרפת מצרפות וטורכות יחדיו מילים יחידאיות במקרא שחן בעלות תכונה מסוימת, ולפיכך הן "אמישות" ונתונות לשוניים תכופים. המסרנים המעתיקים את הרשימות האלה בשולי כתבי היד יכולים להרחיבן או לקצר, בהתאם למקום הפנוי העומד לרשותם בשולי כתב היד.⁶ זאת בניגוד להערות המסורה המפוטת, שהן הרוב הגדול של הערות המסורה הגדולה. המסורה המפוטת באה לקבוע את נוסחו המדויק של המקרא בעניין מסוים, ולשם כך היא מוסרת מספר מדויק של פריטים, ואחר כך מפרטת במדויק את הפסוקים הכלולים במניין הזה. בהערות כאלה אין המסורה יכולה לגרוע מן הפסוקים המנויים ולא להוסיף עליהם.

ובכל זאת הדעת אינה נוחה מהסברו של גינצבורג. לדעתו של גינצבורג רשימות המסורה מן הדגם הרחב הן קטועות ופגומות, וחסרות כל שיטה וסדר ומצוי: הובאו בהן מילים הפותחות בה' השאלה לצד מילים שאינן פותחות בה'; כמה מן האותיות מיוצגות בפריט אחד וכמה בשניים, שלוש וארבעה פריטים; ואין הרשימות מציגות אלא חלק קטן מאוד ושרירותי של המילים שראויות היו לבוא בהן, היינו המילים היחידאיות הפותחות בה' השאלה. רשימות אלה משקפות אפוא תהליך של גיבוב שרירותי של מילים, שנקטעו באבו. האומנם מצאה רשימה זו את דרכה דווקא אל אוסף המסורה הידוע והמגובש "אכלה ואכלה"? בהמשך דברינו נבחן את הרשימה וננסה למצוא אם צדק גינצבורג, או שמא עומדים ברקע הרשימה עקרונות ברורים שעל פיהם גובשה.

4. גינצבורג נקט את שיטת "הרשימות הלא גמורות" שלו גם ביחס להערות מסורה מפרטת

הכוללות מספר. גם ביחס אליהן טען כי אין בהן שיטה ועקרון ברור, ואין הן משקפות אלא התפתחות והתגבשות שנקטעו באבן. ראה דיונו של בריואר, כתר, עמ' 231-250.

5. חוקרי המסורה הבדילו בין שני טיפוסים של הערות המסורה הגדולה, וכינו אותם בשמות קטנה מפרטת ומסורה קצרה. ראה ייבין, המסורה למקרא, עמ' 66-70; ענפי, המסורה הכללית, עמ' 111-113.

6. יתר על כן, לעתים מסרן מוסיף לרשימת מסורה מצרפת פריט נוסף הנמצא בעמוד המקרא שלפניו, ופריט זה משמש לו כפריט עיגון ומאפשר לו להעתיק את רשימת המסורה בגיליון המקרא. הפריט החדש יכול לבוא במקום פריט אחר שהיה ברשימה המקורית. התהליך הזה הוא אחד הגורמים לשוניים בהערות המסורה המצרפת.

ב

כל דיון בהערות מסורה ובגלגוליה ראוי לו שיתבסס על ממצא רחב ככל האפשר, היינו איסוף מדויק של הערות מסורה מקבילות העוסקות בנושא הנדון. השוואה של רשימות מסורה מקבילות יש בה כדי לפתור קשיים ושיבושים המתגלים ברשימות בודדות, ולסייע בסרטוט מקיף ככל הניתן של התפתחותה וגלגוליה של הערת המסורה.

פונסדורף השווה שתי הערות מקבילות: זו הכלולה בקובץ "אכלה ואכלה" שההדיר וזו המצויה במסורה הסופית של דפוס מקראות גדולות.⁷ גינצבורג כלל באוסף המסורה שלו שבע הערות מסורה הקשורות ישירות לענייננו: ארבע מן הדגם הרחב ושלוש מן הדגם האלפביתי המדויק. מלבד שבע ההערות האלה מצאתי שבע הערות נוספות: שתיים בכ"י ו"חמש בכ"י 25.⁸ כל הממצא מובא להלן בטבלה.⁹

7. דיונו של פונסדורף בא בהסבריו (בגרמנית) לרשימה 65 באו"פ א (עמ' 21 מעמודי ההסבר שבסוף הספר).

8. ייתכן מאוד שיש מקבילות נוספות בכתבי יד אחרים. איתור המקבילות יכול להיעשות באמצעות סריקה שיטתית של כתבי יד, במיוחד אלה שליאנס ציין שהם עשירים במסורה מצרפת סריקה שיטתית של כתבי יד, במיוחד אלה שליאנס ציין שהם עשירים במסורה מצרפת (לייאנס, מסורה מצרפת, עמ' 208). הערה כגון שלנו יכולה להופיע בעשרות רבות של מקומות בכתב, חלקם בלתי צפויים, ועל כן לא ניתן לצמצם את החיפוש לפסוקים מסוימים. אין כמעט אפשרות להיעזר במפתחות, שכן רק כתבי יד בודדים זכו עד כה למפתח של הערות המסורה הכלולות בהם.

9. הערות 25^א ו"דיונו להלן. אוסף כמה מילים על ההערות בכ"י 25: כתב היד הזה מכיל הערות מסורה מצרפת כמעט בכל עמוד. המילים עצמן באות בראש העמוד, ומילות הרמז באות בתחתיתו. יש הערות הנכתבות על קפתח של שני עמודים (או על כמה מפתחים). האלה מילות הרמז נכתבות לרוב המפתח כולו: המסרן עובר מן השורה הראשונה בעמוד הימני אל השורה הראשונה של העמוד השמאלי, ואחר כך חוזר לשורה השנייה בעמוד הימני. בכתב היד באות שתי הערות מסורה מן הדגם הרחב ושלוש הערות מסורה מן הדגם האלפביתי. בהערה האלפביתית לשיעורו ג, ב (הקצרה) אין התאמה מלאה בין המילים שבראש העמוד ובין מילות הרמז. באות ל הובאה המילה ה'למח, אולם בתחתית העמוד הובאו מילות רמז למילה נוספת (ה'למח). לעומת זאת לא הובאו מילות רמז למילה ה'למח, שהובאה בראש העמוד. באות פ לא הובאה כל מילה בראש העמוד, אולם מילות הרמז ורמזות למילה ה'למח. בהערה האלפביתית לדימיו לא, י (ה'ב) חסרה האות ח גם בראש העמוד וגם במילות הרמז. לאותיות ט, י, ל הובאו מילים מיוחדות שאינן באות בשום רשימה אחרת. מילות הרמז לאות ה נרשמו מעל השורה. ייתכן שיש קשר בין כל השינויים האלה. בהערה האלפביתית לדימיו מט, א (ה'בנים) הובאו מילות הרמז לשתי מילים באות מ (ה'מת, ה'מלך). ההערה לדימיו ית, 1 (ה'כיצור) היא מן הדגם הרחב, והיא תופסת תמישה עמודים (72 ע"ב - 74 ע"א), היינו שני מפתחים ועמוד בודד. למילות העיגון לא הובאו מילות רמז. הנקדן ניקד (בניקוד ככלל) את המילים ה'מלך, ה'מלך כדי להבחין ביניהן. גם ביחזקאל יח (הדרכי) באה רשימה מן הדגם הרחב. המילים המובאות בה וזרות לאילו שהובאו בדימיו ית, ג, פוט למלת העיגון שם (ה'כיצור) שאינה באה פה. גם פה נקדו שתי תיבות המלך בניקוד ככלל להבחנה ביניהן. אולם הכתב נראה שונה בשתי ההערות, והערות המסורה נכתבו כאן בארבעה עמודים ולא בחמישה. לא נרשמו מילות רמז למילה ה'למח.

המילה	מראה מקום	ל"מ בר' ד, 20	ל"מ במ' ג, מט	הדגם הרחב				הדגם האלפביתי						
				או"א פ 65	או"א ה 66	מ"ס"ד ה 3	ל25 יר' ויח' יח	פ יר' ז	פ יר' כב	פ חב' ג	ל25 יב	ל25 יר' לא, יט	ל25 יר' מט, א	
כותרת ← ח"י מליץ דהטטין בהון				אלפבית מן חדר חדר הא	אלפבית מן חדר חדר הא	אלפבית מן חדר חדר ופתח [...]	אלפבית מן חדר חדר בתמאה [...]	אלפבית מן חדר חדר ולית דכותיה בתמאה ה'	אלפבית מן חדר חדר רפי ופתח חדר כל חדר ולית דכותיה בתמאה ה' בריש מלתא					
האל	איוב ח, ג									+				
האלהי	יר' כג, כג									+				
האלהים	מל"ב ה, ז									+				
האמת	בר' מב, טז													+
הבא עזר	שמ"א י, כב													+
הבוא נבוא	בר' לו, י													+
הבת	בר' יז, יז									+				+
הבן	יר' לא, יט									+				+
הבנים	יר' מט, א									+				+
הבנהרים	חב' ג, ח									+				+
הברכה	בר' כז, לח													+
הגוי	בר' כ, ד													+
הגנב	יר' ז, ט									+				+
הדרכי	יח' יח, כה									ע2				+
הדרכי	יח' יח, כט									+				+
ההמיר	יר' ב, יא									+				+

יסק עופר

[4]

											ש ע' ה, כה	הזרמו
											מי' ז, ג	הות
											שמ"ב יח, יח	הזכיר
											במ' לא, טו	החיותם
											שופ' ט, יח	החיותם
											במ' ג, יט	הטובה
											עמ' ו, ב	הטובים
											שמי' ז	*הטרם
											יר' ג, ה	*הינטר
											תה' ל, י	*היגיד
											איוב ז, יב	היס
											יש' כה, כד	הכל
											שמ"א יז, מג	הקלב
											יר' יח, ו	*הכיוצר
											שמ"ב ב, כו	הלנצח
											יש' נח, ה	הלנה
											תה' פח, יא	הלמתים
											איוב ו, כו	*הלוחכ
											שמ"ב יב, יט	המת
											מי' ד, ט	המלך
											יר' ב, לא	המדיבר
											יר' ז, יא	*המערת
											יח' ט, ח	המשחית
											בר' לו, י	המלך
											בר' מא, לח	הנמצא
											דב' כז, ט	הסכת
											יר' ב, יד	העבד

ה' השאלה ברשימות המסורה המצופת

[5]

הדגם האלפביתי				הדגם הרחב				מראה מקום	המילה					
255 יר' מט, א	255 יר' לא, יט	255 יש' נ, ב	פ חב' ג	פ יר' כב	פ יר' ז	255 יר' יח, ו יח' יח	מ"סד ה 3			אוי"א ה 66	אוי"א פ 65	54 איוב ז, יב	ל"מ כמ' ג, מט	ל"מ בר' ד, ט 20
													העצב	יר' כב, כח
													*הפריים	כמ' ג, מט
													הפניו	איוב ג, ח
													הצאן	כמ' יא, כב
													הצום	זכ' ז, ה
													הקץ	איוב טז, ג
													*הקצור	יש' נ, ב
													הראש	שמ"ב ג, ח
													הראישון	איוב טו, ז
													השמר	בר' ד, ט
													השמרים	שופ' ב, כב
													השפט	בר' יח, כה
													התמלך	יר' כב, טו
													התרים	איוב לח, לר
													התשלח	איוב לח, לה
													מספר	53 [29 יש
													הפריטים	כנגדו]
23	21	2 + 21	21	22 (ה + ו)	22	43	42	39	44 [2+]	40		18 (19)		

יוסף עופר

[6]

מפתח הסימנים

מילה שנדפסה באות שמנה (בטור הראשון) יש כנגדה היקרות אחת לפחות בה' הידיעה (ראה להלן).

מילים שמימין כוכב הן מילים הבאות רק ברשימה בודדת.

האות ע מציינת את פסוק העיגון; האות ש מציינת שיבוש בהבאת המילה.

סימן + הבא בסוגריים מרובעים נוסף בכתב היד ביד שנייה; סימן + הבא בסוגריים עגולים עולה ממילות הרימוז בלבד.

ה' השאלה ברשימות המסורה המצרפת

[7]

ג

מהותבונות ברשימת המילים עולה קושי נוסף, גדול מקודמיו: הרשימה כוללת כמה מילים שאין בהן כלל ה' השאלה: הַהֲרִימוּ (עו' ח, כה), הִנֵּת (מיכה ז, ג), הַיְקִיר (שמ"ב יח, יח), הַהֲרִימָה (שופ' ט, יח), הַסֵּפֶת (דב' כו, ט), מילים אלה חריגות ברשימה וטעונות הסבר. הלוא יש במקרא אלפי מילים יחידאיות הפותחות באות ה'; ומדוע שורבבו דווקא חמש המילים האלה אל תוך רשימת המילים הפותחות בה' השאלה?

גם לשאלה הזאת הציע גינצבורג פתרון. במקרא כולו, אומר גינצבורג, אין מילים יחידאיות הפותחות בה' השאלה ואחריה האותיות ו, ז, ט. בעלי הרשימה האלפביתית שאפו להשלים את האלף-בית, ונאלצו אפוא להכניס לרשימתם שלוש מילים שהאות ה' שבראשן אינה ה' השאלה: הִנֵּת, הַיְקִיר, הַסֵּפֶת.

דבריו של גינצבורג בעניין זה סבירים ונכונים, אולם הפתרון חלקי בלבד: גינצבורג התעלם משתי המילים הַהֲרִימוּ, הַהֲרִימָה, שאף הן אינן פותחות בה' השאלה. והלוא לאותיות ה, ח יש ייצוג ברשימתנו, ומה צורך להוסיף עוד מילים שאינן פותחות בה' השאלה?

תשובה לדבר עולה מעיה בדרך המסירה הגמישה של הערות המסורה המצרפת. לעתים ההערות נמסרות בלוויית מראה מקומות, ולפעמים נמסרות רק המילים הנדונות. בלא מראה מקומות כלל, ולעתים גם בלא ניקוד.¹⁰ מצב כזה יכול להביא לידי כך שמסרן מאוחר אינו מבין נכונה את כוונת המסרן שמסר את רשימת המילים הנדונות, והוא מפרש את מראה המקומות לפסוקים באופן בלתי נכון.

כך אירע, כנראה, ברשימת המסורה שאנו עוסקים בה: מסרן קודם הביא ברשימתו את המילה החייתם, והתכוון לשאלתו של משה "הַהֲרִימָה כֵּל נִקְבָה?" (במדבר לא, טו) – שיש בראשה ה' השאלה ופועל בבניין בעל. מסרן מאוחר פירש

10. במקום אחד במקרא באה ה' השאלה לפני האות ז: "הַהֲרִימָה וּמַחֲנֵה הַגֶּשֶׁת לִי בַמִּדְבָר אַרְבַּעִים שָׁנָה בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (צמוס ה, כה). אלא שיש מחלוקת בניקודה של המילה. לפי הדעה שהאות ז דגושה, המילה אינה יחידאית (שהרי היא באה פעם אחת גם בשמ"ב טו, יב, בה' הידיעה), וממילא אינה יכולה לבוא בהערת המסורה שלנו.

ככתב אדם צובע בא דגש. המסורה הקטנה של ק, ל"ב, ד מסורת כי המילה יחידאית, היינו שבפסוק שבצמסו האות ז רפה. הערת מסורה בבליית ככ"י 3405 (מסורה בבליית; ראה ייבין, ניקוד עמ' 207-208) אומרת במפורש, שיש מחלוקת בניקוד המילה החייתם בעמסו בין מערבאי ובין חלק ממדינתא: "הַהֲרִימָה דִּיגֶשׁ לַמַּעַ וְאִתּוּ דְאָמַר מַמְדֵי הַהֲרִימָה" (ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 1150; בריראר, ל"ב, ר"י, יט, הערה 2).

11. דוגמה לכך ניתן לראות בהערות המסורה המצרפת שכ"י ק, ששאפו והוצגו בצורה נאה בספרו של ד' לייאנס, מסורה מצרפת. בחלק מן ההערות בא רימוז ארך לפסוקים, בחלקן הרימוז קצר, ובחלק מהן אין רימוז כלל ומצונות רק המילים עצמן. רשימות בלא רימוז באות שם (למשל בעמ' 61-63 (המילים אינן מנוקדות), 67, 70-71).

הפסוקים סדורים על סדר המקרא, וכל אחד מהם באה מילה שבה ה' השאלה הנקודה בחטף. ברויאר עמד על עיקרון חשוב הטמון ברישימה זו: כל אחת מן התיבות המובאות כאן יש כנגדה תיבה או תיבות הפותחות בה' המונעת בתנועה גמורה.¹⁵ חשוב להדגיש את התפקיד החשוב של הערת המסורה הזאת בקביעת הנוסח המדויק. בעזרתה ניתן להבחין בין "השֹׁמֵר אמת לעולם" (תהי קמו, ו) ובין "הִשְׁמֵר אחי אנכי" (בר' ד, ט); בין 27 היקרויות הַגּוֹי במקרא ובין "הַגּוֹי גם צדיק" (בר' ד, ט); בין 59 היקרויות הַפֶּל ובין "הַפֶּל היום יחוש" (יש' כח, כד) וכיוצא באלה.

בדיקה מעלה כי אף על פי שבראש הערת המסורה בא מספר, בכל זאת אין בה מציוי. שמונה מילים במקרא יכולות היו להיכלל בה על פי תבניתה ולא נכללו בה, ואלו הן: הָקֵם (איוב ז, יב), הָלֹזֶה (יש' נח, ה), הַמְלִיךְ (מ"ד ט), הַמְשִׁיחִית (יח' ט, ח), הַצֵּאן (במ' יא, כב), הָרָאֵשׁ (שמ"ב ג, ח), הָרָאִישׁוֹן (איוב טו, ט), הַתָּיִים (איוב לח, לר). בראש כל אחת מן המילים האלה ה' השאלה, ויש כנגדה במקרא מילה אחרת או מילים אחרות הפותחות בה' הידיעה.¹⁶

ניתן להציע כמה הסברים להסוּגוֹן של המילים האלה ברישימה. כל הסבר הוא חלקי בלבד, והוא בכתבית השערה שאינה ודאית: (א) בכל המילים ברישימה, בצורה הנוגדת ה' מנוקדת כפתח ואחריה דגש, ולכן לא חובאו שתי הצורות הפותחות בר', שהצורות שנגודן נקודות בקמץ: הָרָאֵשׁ, הָרָאִישׁוֹן.¹⁷ (ב) בצורות הָלֹזֶה, הַתָּיִים הצורה המנוגדת אינה מאותו שורש ולא באותה משמעות: הצורה הָלֹזֶה מורכבת מה' השאלה, ל' השימוש ומילת הרמו זֶה, ולעומתה עומד כינוי הגוף הָלֹזֶה; הַתָּיִים - פועל עתיד משורש ר"ש לעומת הַתָּיִים, כינוי משורש תר"ר.¹⁸ (ג) יחבן שהערת המסורה נאמרה על פי המסורת הבלבית,¹⁸ השונה מן הסברנית: כמה מן

כטעות כי הכוונה היא לדבריו של גדעון "לוי הַתָּיִים אותם לא הרגתי אתכם" (שופ' ח, ט) - שיש בהם פועל כבניין הפעיל בלא ה' השאלה.¹² ואכן בשלוש רישומות המסורה בכ"י פ' (וכן במ"ג-ל"ב) במ' ג, מט) מובאת המילה החייתם בלא זיהוי מפורש של הפסוק.¹³ ואלו ברישומות המסורה של או"א מובאים כבר שני הפסוקים - דברי משה ודברי גדעון - ומסתבר שהפסוק מספר שופטים חובא אגב חברו, והוא פרי פירוש מוטעה של המילה. הערפול הקיים במבנה הרישימה ובכלול בה אפשר את קליטת המילה הלא-מתאימה שנולדה אגב טעות.

הוא הדבר גם במילה ההריומי, ובה ניתן למצוא ראייה מפורשת לתהליך הטעות: בשתיים מן המקבילות (או"א ה ומ"ס"ד) נרשמה המילה ההמירו, ולצדה מילות רימוז לפסוק בעזרא שכתוב בו ההריומי. פונדסדורף וגניצבורג תקנו את ה"שעות", ונראה שגם מסרנים שקדמו להם נהגו באותו האופן: עמדה לפנידם המילה ההמירו בלא מילות רימוז לפסוק, והם הבינו שהכוונה למילה ההריומי והוסיפו מילות רימוז לפסוק בעזרא. המילה המקורית ברישימה הייתה כנראה ההמיר. זו שובשה לההמירו, "תוקנה" לההריומי, ובסופו של דבר נשתלבו שתיהן ברישימה.

7

הסתכלות חדשה על כל הסוגיה עולה מרישימת מסורה נוספת, יחידה מסוגה, הכאה בכ"י ל"ב (בר' ד, ט), ופורסמה והוסברה בידי ברויאר.¹⁴ וזה לשונה:

ח"י מלין דחטפין בהון: השמר אחי (בר' ד, ט), הגוי (בר' כ, ד), השפט (בר' יח, כח), הברכה אחת (בר' כז, לח), הבת (בר' זי, זי), הבוא נבוא (בר' לז, י), הנמצא כזה (בר' מא, לח), הטובה הוא (במ' יג, יט), השמרים הם את (שופ' ב, כב), הבא עוד (שמ"א ג, כב), המת הילד (שמ"ב יב, יט), הכלבן אנכי (שמ"א יז, מג), הכל היום יחוש (יש' כח, כד), המדבר (יר' ב, לא), הבן יקיר לי (יר' לא, יט), הבנים אין לישראל (יר' מט, א), הצום צמותי (זכ' ז, ה), הטובים מן הממלכות (עמ' ו, כ), הקץ לדברי רוח (איוב טו, ג).

12. אמנם הכתיב חסר על פי המסורה, אבל זה אינו מכשול להבנה כזאת. לא תמיד המסרנים מקפידים לצטט בכתב החסר כהתאם לנוסח המסורה, במיוחד אם מדובר בעזרת מסורה שאינה ידוע בעניין מלא וחסר.
13. ברישימה הראשונה בכ"י פ' (בר' ז, ט) כתוב החייתם בשתי יו"דיו, ובשתי הרישומות האחרות כתוב החייתם בכתב חסר. גניצבורג זיהה את הפסוק לפי הכתיב, וקבע שהרישימה הראשונה מתכוונת לפסוק במדבר, והאחרות לפסוק בשופטים. אולם אין הכרח בדבר. בשתי הרישומות הראשונות המילה אינה מנוקדת. בחבוקו ג, ח יש ניקוד בבלי חלקי, אך לא ניתן לזהות בעזרתו את הפסוק.
14. ברויאר, ל"ב, עמ' 64-65.

המילים אינן מוטעמות בראשן, ויחכן שהי' השאלה אינה נחטפת בהן אלא נקודה בפתח (הַלְוָה, הַמְשָׁחִית, הַרְאֵשׁוֹן, הַתְּרִים).¹⁹

ה

לאור הערת המסורה של ל" והסביוו של ברויאר מוארות כאור חדש הערות המסורה מן הדגם האלפביתי ומן הדגם הרחב. מעתה יש לבחון את המילים הכללות בהן לפי הקריטריון שהציג ברויאר: קיומה של מילה מיוחדת במקרא כנגד המילה הכלולה ברשימה.

נפתח בהערות המסורה מן הדגם הרחב: ראשית נציין שהובאו בה כמעט כל המילים היחידאיות שיש כנגדן במקרא צורות מיוחדות. 29 מילים כאלה יש במקרא.²⁰ לכולן פרט לאחת נמצא ייצוג כאחת מחמש הערות המסורה השייכות לדגם הרחב. ל-23 מתוכן נמצא ייצוג כרוב המקבילות.²¹ המילים האלה "מכסות" 14-15 מאותיות האלף-בית. מלבדן הובאה ברשימת המסורה דוגמה אחת לפחות לכל אות. מוכח הכלל הזה הובאו מילים הפותחות בה' השאלה ב"4-5 אותיות (הַרְפֵי, הַתְּרִים, הַתְּרִים, הַפְּנִים).²² שלוש מילים שאינן פותחות בה' השאלה הובאו באותיות שאינן בהן במקרא מילה מתאימה (הַתִּי, הַתְּרִים, הַתְּרִים).

הערות המסורה מן הדגם הזה, שנראו תחילה כגיבוב מקרי תמוה ולא שיטתי של מילים, נראות עתה כהערות מאורגנות ומתוכננות היטב שהמילים הכללות בהן נבחנו בקפידה לפי "סדר עדיפויות" מוקדף ומדויק: תחילה הובאו המילים היחידאיות שיש כנגדן דגושות במקרא; בתום השלב הזה היו ברשימה אותיות המילת העיגון של הערתנו.

19. ראה ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 1148. מביא את הכלל ואת הממצא. המילה המשחית אכן מתועדת בה' פתוחה. כנגד זה המילים הראשון, התרים מתועדות בה' שוואת.
20. מניין זה כולל 17 מן המילים שהובאו בהערת ל" 8 מילים שהיו ראיות לבוא שם ולא הובאו, וכן 4 מילים הפותחות בא' וע' ובהן הגיבור הוא פתח-קמץ.
21. בשום רשימה לא הובאה המילה הַבָּא. המילים הַבָּא, הַלְוָה, הַמְשָׁחִית, הַרְאֵשׁוֹן, הַשְּׁפֵט הובאו רק במיעוט הרשימות. ראה בפירוט בטבלת ההשוואה.
22. במקצת המקבילות לא הובאה תיבת הַלְוָה (ראה בהערה הקודמת), והובאו המילים הַלְוָה או הַלְוָה. ראה בטבלה.

שיצוגו בפסוק אחד או יותר ואותיות שלא היה להן ייצוג כלל. בשלב השני צורפו לרשימה מילים יחידאיות הפותחות בה' השאלה (ואין כנגדן דגושות במקרא), מילה אחת בלבד לכל אות שטרם היה לה ייצוג. אולם לשלוש אותיות לא נמצא פסוק מתאים גם בשלב הזה, ולאותיות האלה הובאו בשלב השלישי מילים הפותחות בה' בפתח, אף שאינה ה' השאלה.

כמה מילים נוספו כנראה לרשימה בתהליך המסירה, מתוך גרידה, היינו מתוך זיהוי לא נכון של המילים שברשימה. הזכרנו לעיל את המילים הַתְּרִים, הַתְּרִים, ותינתן להוסיף גם את המילים הַלְוָה, הַתְּרִים, הַתְּרִים, הַתְּרִים.²³ מילים אחרות באות רק במיעוט כתבי היד, וחלקן תוספות לא מבוקרות ולא מתאימות.²⁴

רק שתי מילים מופיעות בכל המקבילות, והופעתן תמוהה לפי הקווים שהותוו פה: הַבְּנֵהוּיִם, הַגִּבּוֹב.²⁵

המעבר מן השלב המיוצג בהערת ל" אל רשימות הדגם הרחב הוא כעצם מעבר מרשימת מסורה "יעילה", המסייעת בהבחנה בין מילים דומות במקרא, אל רשימה מקיפה יותר, שכלולת בה כל אותיות האלף-בית. השאיפה להיקף ולשלמות הבאה כאן לידי ביטוי אופיינית לרשימות המסורה המצרפת. הרשימה מנסה אפוא "לרכוב על שני סוסים" בעת ובעונה אחת: להציג את המילים הטעונות הבחנה מחד, ולהציג שלמות אלפביתית מאידך.

ברשימות הדגם האלפביתי נעשה צעד אחד נוסף: לקבלת אלף-בית שלם ולאגנטי כלא כפילויות נבחרה רק מילה אחת לייצוג כל אות. אולם להישג האסתטי הזה יש מחיר: פחתה "היעילות המסרנית" שהייתה בהערות המסורה המקורית, שהיו הושמטו ממנה כמה מילים שהבחנת ההגייה בהן חשובה.

תשומת לב מיוחדת יש להקדיש למילות העיגון: כל ארבע הרשימות מן הדגם האלפביתי, וכן שתים מן הדגם הרחב, הובאו בגיליון המקרא וכלולה בהן מילת עיגון (היינו מילה מן הרשימה המופיעה בעמוד המקרא שבשוליו הובאה הרשימה). ברשימות המסורה המצרפת מצוי הדבר שהמסרן נטל רשימת מסורה, משנה בה מילה אחת ומשתמש בה כמילת עיגון המאפשרת לו להביא את הרשימה במקום שחפץ בו. בכמה מקרים מילת העיגון אינה כלולה ברשימות מקבילות, או שאינה

23. הַלְוָה היא אולי גרידה מהמילה שאחריה, הַלְוָה. ראו לדבר בשתיים מן המקבילות (א"ה ה' ומ"ט), המביאות את המילה האלה במקום האלה. הַתְּרִים, כ"ד דגושה, היא כנראה פרי זיהוי לא נכון של הדרבי, המכונה מעיקרו למילה הַתְּרִים. הַתְּרִים היא פרי זיהוי מוטעה של המלך, המכוון למילה הַתְּרִים. ייתכן שגם הַתְּרִים נוצרה משיבוש הַתְּרִים, ורמז לזכר מ"ט, המביאה את המילה הַתְּרִים במקום המלך. הַתְּרִים - אפשר שהובאה המילה אגב הַתְּרִים שבפסוק שלפניה.

24. כגון: הַתְּרִים (מ"ט), הַתְּרִים (מ"ט), הַתְּרִים (א"ה פ), הַתְּרִים (ארבעה כתבי יד).

25. וכן המילה הַגִּבּוֹב, הבאה רק בשלוש משבע המקבילות.

מתאימה לעקרונות המנחים של הרשימה, וניכר הדבר שהמסרן כולל אותה ברשימה במגמה שתשמש לו מילת עיגון. מילות העיגון ברשימות כ"י פ הן הַבְּנֵי־רִים, הַגְּבֹב, הַתְּמָלֶךְ; ומילות העיגון בשתיים מרשימות 25 הן הַבְּנֵי־צִי, הַקְּצֹוֹר. ככל חמש האותיות האלה (ב, ג, ת; כ, ק) קיימות מילים אחרות טובות יותר, שיש כנגדן דגושות (הַבְּת [וכו'], הַגְּוִי, הַתְּרִים; הַבְּלָב, הַקְּצִי), והמילים העדיפות האלה כלולות ברשימות הדגם הרחב.²⁶

משעשע במיוחד הוא טיפולו של מסרן²⁷ בהערת המסורה (במ"ג, ט). המסרן בחר במילה היחידאית הַפְּדִים כמילת עיגון, אף שאין היא פותחת בה השאלה והתאמתה להערת המסורה שלנו מפוקפקת. באמצעות מילת העיגון הזאת בחר המסרן להביא את הערת המסורה הארוכה של הדגם הרחב. הוא חשש שלא יהיה לו מקום להביא את ההערה בשלמותה, ועל כן פתח במילת העיגון. אולם האות פ באה סמוך לסוף הרשימה, ולא היה די בסיפה של הערת המסורה כדי למלא את הדף. משום כך הפך את סדר הפרטים והביא את המילים בסדר תשר"ק, מן האות פ ומטה. השוואה לרשימות המקבילות מלמדת כנראה, כי בסוף ההערה היה המקום דחוק למסרן והוא דילג על כמה מילים.

1

התפתחות הערת המסורה הייתה, לדעתי, בכיוון שהתוודעה: תחילה הייתה רשימה של מילים שיש כנגדן צורות דגושות;²⁸ אחר כך הושלם האלף-בית במילים נוספות; ולבסוף דוללה הרשימה כך שכל אות תיבג בפסוק אחד בלבד. הדגם של המסורה הבבלית "ח" דחטפין בהון" קדם לדעתנו לכל הדגמים, שהיה העיקרון המנחה אותו הוא עיקרון אחד פשוט: מילה הפותחת בה, חטופה שיש כנגדה תיבה המונעת בתנועה גמורה ובה דגש.²⁹

26. כאמור לעיל, הימצאותן של המילים הַבְּנֵי־רִים, הַגְּבֹב ברשימות הדגם הרחב היא מוזרה. וכל זאת אני נוטה להניח כי רשימות הדגם האלפביתיות התפתחו מרשימות הדגם הרחב ולא להפך. כמו שאראה להלן.
27. על כמה מן הפרטים עמד בדריאר בהערותיו לרשימת ל" שם.
28. אינני טוען שדווקא רשימת "ח" מלין דחטפין בהון" הייתה היסוד לרשימת המסורה. ייתכן שהייתה רשימת מסורה דומה לה באופייה שכללה גם את המילים החסרות בהערת ל" וגם מילים הפותחות באותיות א, ע. ייתכן גם שהמילים הפותחות באותיות האלה הובאו בהערת מסורה נפרדת.
29. בדריאר מצביע על קרבה בין ההערה הזאת לרשימה שהביא גינצבורג. המסורה, סעיף ה' 106 (ומקורה בכ"י המוזאון הבריטי Or. 2349 לבראשית ד, ט). עשׂה המילים הראשונות ברשימה אכן מצויות גם בהערת ל" (פרט למילה אחת). אולם מבין שבש המילים הבאות אחריו רק אחת כלולה בהערת ל".

השלמה של האותיות החסרות האלף-בית הייתה מעשה חד-פעמי, בחירה שידורית שנעשתה באחת ונתקבלה בכל הרשימות. ניתן להוכיח זאת מן העובדה שאופן ההשלמה אחיד בכל הרשימות, אף שיש מילים רבות במקרא באותה "דרגת עדיפות" כמו המילים שהובאו ברשימה והיו מתאימות כמותן להשלמת האלף-בית: ה' השאלה כחטפין - פתח שאין כנגדה צורה דגושה - במקום הַפְּדִי ניתן היה להביא את הַפְּרָחָה (שה"ש ו, יא); ה' השאלה כפתח שאין כנגדה צורה אחרת - במקום הַיְמִיר ניתן היה להביא את הַיְצִיָּה (ברי"ד, כא), הַסְּפִן (במ' כב, ל), הַיְצִיָּה (מל"ב יח, לג); במקום הַיְיָקָם ניתן היה להביא את הַיְיָקָם (איוב א, ט), הַיְיָקָר (איוב יא, ז). מילים יחידאיות שאין בהן ה' השאלה - במקום הַיְיָקָר ניתן היה להביא את הַיְיָהּ (ה' ד, יח), הַיְיָקָר (שמ"ב כ, ד), הַיְיָקָר (יש' מג, כו), הַיְיָקָר (יח' כא, כט); ובמקום הַסְּפִת - הַסְּפִן (איוב כא, כב), הַסְּפִיר (שמ"א כג, כ), הַסְּפִיר (עמוס א, ט).³⁰

לעומת זאת דווקא במילים שיש כנגדן צורות דגושות, אלה שהיו כלולות ברשימה כבר בשלב הראשון, אנו מוצאים בחירה שונה ברשימות הדגם האלפבית (בכ"י פ ובכ"י 25): חמש מילים באות ב - הַבְּת, הַבְּנִים, הַבְּנִי (ע), הַבְּנֵי־רִים (ע), הַבְּנֵי־צִי; ובאותיות אחרות - הַטְּבָחָה לעומת הַטְּבָחִים; הַמְּלָךְ לעומת הַמְּלָכִי, וכמו כן הַאֲלֵהָ לעומת הַאֲמֵת, הַיְמִיר לעומת הַיְיָמוֹ. האחריות באותיות ההשלמה לעומת הניגון באותיות שיש כנגדן מוכיחה שפעל פה תהליך של "ידלול" ובחירה. לפני המסרן עמדה רשימה מן הדגם הרחב, והוא בחר ממנה נציג אחד לכל אות, ובכל פעם נבחר נציג אחר; ואילו באותיות שיוצגו מראש כפריט אחד נבחר פריט זה בלא שינוי. לא ייתכן לומר שהמסרן יצר כל רשימה מחדש באופן ייחודי, שהרי אם כך לא נוכל להסביר את ההבדל בין שני סוגי האותיות.

זאת ועוד, בכמה מן הרשימות האלפביתיות ניתן למצוא רמז להיקף רחב יותר: רשימת פ בירמיהו כב מביאה שני פריטים באות ה (הַיְמִיר, הַיְיָמוֹ); רשימת 25 בירמיהו מט, א מביאה שני פריטים באות מ (הַמֵּת, הַמְּלָךְ); ואילו ברשימת 25 בישיעיהו ג, ב משתקפים שני פריטים באות ל: האחד במילה שהובאה במפורש (הַלְמָתִים), והשני במילות הרמז (הַלָּה). נראה אפוא, שמסרני כתבי היד החזיקו בידי רשימה מקיפה יותר ובחרו ממנה.

כדיקה רחבה יותר בשני כתבי היד המביאים רשימות מן הדגם האלפביתי (פ, 25) העלתה דוגמות נוספות של רשימות אלפביתיות בכתבי היד האלה שיש להן מקבילות רחבות - ואפילו רחבות מאוד - בקובץ "אכלה ואכלה". בין הרשימות האלה מצויה גם הרשימה המפורסמת של "אכלה ואכלה", שעל שמה קרוי קובץ המסורה: כ"י 25 מביא בישיעיהו יא, ז רשימה אלפביתית, ובה פריט אחד לכל

30. אין מילה הלופית "שורת רמה" במקום הַיְיָקָר ובמקום הַיְיָ.
31. מילים הבאות רק כמילות העיגון צוינו באות ע.

אות. כ"י פ מביא שתי רשימות שכותרתן "אלפבית מן ב' ותוין לישני"³² בירמיהו יב, טז (למד) ובישעיהו מט, כב (נס'). המילים הכלולות בשתי הרשימות נמצאות ברשימת "אכלה ואכלה" (או"א פ רשימה 59; או"א ה רשימה 60).³³ רשימה אלפביתית של מילים הפותחות בכ' הדמיון הובאה בכ"י 25 לרשימה שט, ככל הנראה אל מילת העיגון פְּדָבְרִי (יש' כט, יא). ב"אכלה ואכלה" באה רשימה רחבה מאוד מסוג זה (או"א פ רשימה 19), והמסמך בחר נציג אחד לכל אות. בישעיהו מה, כא (הַגִּידָה) הובאה רשימת מילים המסתיימות במפיץ ה, ובמקבילות ב"אכלה ואכלה" באה רשימה רחבה במקצת.³⁴

7

עתה עלינו לשוב ולברר במדויק מהי ההגדרה של קבוצת המילים הכלולה ברשימה, ומסתבר כי השאלה אינה פשוטה כל כך. יש לברר אותה בנפרד לגבי הדגמים השונים של רשימות המסורה: הדגם המיוצג בכ"י ל³⁵ ושני הדגמים הנוספים, הדגם הרחב והדגם האלפביתי.

לכידור ההגדרה ניוקק גם לכותרות הבאות בראשי הרשימות השונות, וגם לבריכת הפסוקים הבאים בגופי הרשימות. לאור מה שנתבאר לעיל לא די בהגדרה אחת לרשימה כולה, הגדרה "מתמטית" שאפילו פייט חריג אחד יכול לפרוץ אותה. שהרי בדגם הרחב צורפו לרשימה מילים שונות כדוגמת עדיפות שונות, ויש להגדיר במדויק את דרגות העדיפות האלה.

נפתח בהערות ל³⁶. כותרת ההערה ("ח"י מלין דחטפין בהוין") מדברת על קריטריון פונטי, החטף הבא בראש המילה, ואינה מתייחסת לקריטריון הסמנטי, כלומר לצורך ה' הבא בראש המילה להבעת שאלה או תמיחה. מבחינת הממצא כל המילים (פרט לאחת) אכן פותחות בחטף. אולם יש להן תכונה נוספת שאינה מפורשת בכותרת: כולן (פרט לשתיים) יש כנגוד במקרא מילים דומות הפותחות בפתח ודגש.³⁵

32. מילת העיגון היא ופדה (יש' יא, ז). כתב ידי קטוני, אך ההערה ניתנת לשחזור כמעט שלם על פי מילות הרימוז שבתחתיית העמוד. ברשימת "אכלה ואכלה" אין ייצוג לאות ו, שכן במקרא כולו אין דוגמה מתאימה. נראה שמסמך 25 הביא דוגמה אחרת להשלמת האות ו, אך קשה לזהותה בשל קוץ בכתב היד.

33. ניכר הדבר שהמסמך שהשתלל להביא בכל אחת מן הרשימות מילים אחרות. באותיות ג, ב, ק לא נמצאו באו"א אלא דוגמה אחת בלבד לכל אות, ועל כן הוכחו דוגמות זהות בשתי הרשימות. באות ל נבחרה דוגמה זוהה (למד), אף על פי שיש חמש דוגמות ברשימת או"א. אולי כתב המסמך תחילה את הרשימה בישעיהו מט, וכאשר בא לכתוב את הרשימה בירמיהו יב היה חייב להביא את המילה לַמֶּד, שהרי היא משמשת לו כפרוט העיגון.

34. או"א פ, רשימה 42; או"א ה, רשימה 43. והשווה רשימה אלפביתית דומה בכ"י ק שהובאה אצל לייאנס, מסורה מצרפת, דגם I, עמ' 70.

35. עובדות אלו נתבררו בהערותיו של ברויאר, וראה לעיל הערה 14.

כל המילים ברשימה פותחות בה' השאלה, והמילים שנגודן פותחות בה' הידיעה. אולם אין הכרח להיזקק לקריטריון זהו, וניתן להסתפק בקריטריון הפונטי. זאת משום שאין במקרא מקרים אחרים של ניגוד מינימלי בין ה' בחטף (ואחריה אות רפה) ובין ה' בפתח ואחריה דגש. ייתכן בהחלט שהמסמך, כמי שתפקידו לשמור על מסורת הקריאה המדויקת, מתמקד בדרך הגייתן של המילים ומפרט את כל הזוגות שמתקיים בהם ניגוד מינימלי בין מילה יחידאית בחטף ובין מילה או מילים אחרות בפתח ודגש. ככל הנראה התמקדו של המסמך בצד הפונטי היא שגימה לכך שהוא לא כלל בהערות המסורה את האותיות א, ע, שבהן הניגוד הסמנטי בין שאלה לידיעה מתבטא בניגוד הפונטי בין פתח לקמץ.

לא כן הדבר בשלבים המאוחרים יותר של התפתחות הערת המסורה, כלומר ברשימות המסורה מן הדגם הרחב ומן הדגם האלפביתי.

המידע הכלול בכותרות הרשימות האלה אינו אחיד. יש מקו המסורות רק "אלפבית מן חד וחד הא בריש תיבותה", ומזכירות רק את תכונת היחידאיות של המילים ואת העובדה שהן פותחות באות ה. רשימת או"א פ מוסיפה "וכל חד לי פתי", ורו הגדרה תמוזה למדי. שהרי רוב המילים ברשימה פותחות בחטף-פתח דווקא ולא בפתח. ייתכן שהמונח פתח כולל גם חטף-פתח. אולם עדיין הדבר קשה: והלוא התכוונה המייחדת את רוב המילים מן המילים שנגודן היא שהן נקודות בחטף-פתח בניגוד להברותיהן הנקודות בפתח (כגון הַכֵּן לעומת הַכֵּן), וניגוד כזה אינו יכול להיות מובע בלשון "לית פתח".³⁶

הכותרת של הרשימה הראשונה של כ"י פ מוסיפה משהו להגדרה: "רפי ופתח". זו הגדרה מדויקת יותר, בהנחה שהמונח פתח כולל גם חטף-פתח, שהרי היא שוללת את ה' הידיעה שלעולם יש בה דגש או קמץ. מבחינה צורנית יש פה הגדרה של המכנה המשותף של המילים ברשימה.³⁷

שלוש כותרות מתייחסות לייחוד הסמנטי: "בתמיה" (או "בתמוה"). נעבור עתה לבדוק את הרשימות גופן. כאן אין כל ספק שהמאפיין הסמנטי של ה' השאלה עמד בראש סדר העדיפויות של מי שיצר אותן. על כך מלמד עצם צירופן של המילים הפותחות באותיות א, ע (שבהן הניגוד הוא פתח/קמץ ולא חטף-פתח/פתח). הוכחה נוספת עולה מדרכי הבחירה של המילים שנוספו להשלמת האלף-בית,

36. יש בידי להציע שני הסברים לניסוח הקשה הזה: (א) שמא התייחסה הכותרת מעיקרא רק לארבע המילים הפותחות באותיות א, ע (הָאֵל, הָאֱלֹהִים, הָאֲמִית, הַעֲבָדִי), שבהן אכן המילה היחידאית בפתח יש כנגדה יבוח בקמץ: (ב) הכותרת מנסה להגדיר את המצב הסופי של הערת המסורה, ולתת הגדרה רחבה המתאימה לכל המילים הכלולות ברשימה (ובכללן גם הַמִּינִי הַסִּפֵּת וגם הַמִּינִי בְּרִי דְגוּשָׁה); (ג) התכוונה היחידה המשתפת לכולן (מלבד היחידאות והפתחה באות ה) היא הניקוד בפתח או בחטף-פתח.

37. רק המילה הַמִּינִי (ב'י דגושה) חריגה, ואינה מתאימה לכותרת הזאת. אולם יש סיבה להריג: ההי, שהרי אין במקרא מילה מתאימה, הפותחת בה' ואחריה ו רפה.

מילים שאין כנגדן דוגמות בפתח. כאן ניכרת כעלל הבחירה במילים הפותחות בה השאלה: הַדְרִי - ולא הַדְרַי, הַדְרִי, הַדְרִי, הַדְרַי; הַפְּנֵי - ולא הַפְּנֵי, הַפְּנֵי, הַפְּצוּחֵי, הַפְּצוּחוּתִים, הַפְּכֹסִם, הַפְּנּוּתִים, הַפּוּחֵי [הַפּוּחִים]; הַחֲמִיר - ולא 18 מילים כגון הַתְּפֵה, הַחֲלָכוּת, הַחֲרָס; הַחֲרִישׁ - ולא כ-75 מילים כגון הַחֲרִישׁ, הַחֲלָם, הַחֲמָשֶׁה.³⁶

ח

אסיים את דברי בעיין בעזרת מסורה קשה, הידועה רק מדפוס מקראות גדולות (מ"ג"ד בר' יח, כה):³⁹

ג' ההי"ן בתורה נדראין תמוהות ואינן תמוהות וסי' השופט כל הארץ (בר' יח, כה) האחד בא לגור (בר' יט, ט) האישי אחד יחטא (כמ' טו, כב). וכל ה"א תמוהה פחה כשהתגימה בה"א, כמו האלהים אני (מל"ב ה, ז), אבל אלו התימה אינו בה"א, אכן [=אבל] בא אחרי כן "וישפוט שפוט".

ניסוח המסורה, שיש בו ניסוח של כלל דקדוקי והסבר תחבירי, מסגיר כנראה את המוצא המאוחר של ההערה, שאינה אופיינית לניסוח המסרי הרגיל. המסורה אומרת כי בשלושת הפסוקים היה עולה על הדעת שהה"א היא ה' השאלה, שהרי כך עולה מן ההקשר. ובכל זאת אין הדבר נכון, והה"א היא ה' הידיעה. נדון תחילה בשני הפסוקים האחרונים הכלולים בהערה:

האחד בא לגור וישפט שפוט? (בר' יט, ט)

האישי אחד יחטא ועל כל העדה תקציף? (כמ' טו, כב)

בשניהם באה האות ה' ואחריה משפט מחובר בעל שני איברים. האיבר הראשון מציין עובדה קיימת שאין בה פקפוק: לוט אכן בא לגור בסדום, וקורח אכן חטא. התמיהה היא על קיומו של האיבר השני, על רקע המציאות המתוארת באיבר הראשון: האם לוט (שהוא תושב חדש בסדום) ישפוט? האם ה' יקציף על כל העדה (כשרץ אדם אחד חטא)?

האות ה' באה בראש המשפט המחובר. ניתן לראות אותה כה' השאלה, ולומר שהתמיהה שהיא מציגה מתייחסת לצירוף של שני האיברים שאחריה.⁴⁰ אולם

38. באותיות שלא נמצאו כגון מילים הפותחות בה' השאלה הועדפו המילים הנכרי, הפפת, הפוחחות כפתח והאות שאחריהן רפה. רק באות ו הוכחא מילה הדגושה באות השנייה (תנוה).

משום שלא הייתה חלופה אחרת. ראוי לציין כי באות ס לא הועדפו מילים הפותחות בתח"ת פחה: הַחֲרִישׁ, הַחֲפָה, הַחֲרִישׁ.

39. גיניבורי, המסורה, ציטט את ההערה בסעיף ה' 12.

40. כניסוחו של רל"ב, בפרושו לפסוק הראשון: "האחד בא לגור וישפוט שפוט - הוא נקרא

אפשר שהיריחו של הה"א ממוקד התמיהה יביא לפירוש אחר: הה"א היא ה' הידיעה, שהרי אין פקפוק באיבר הראשון. האיבר השני אכן נקרא בתמיהה, אולם תמיהה זו אינה מובעת באמצעות צירוף מפורש, אלא באמצעות נעמת הקריאה בלבד. זו כנראה עמדתה של מסורת הניקוד הטרבני, שניקדה את האות ה' בקמץ בשני המקרים - הָאָחַי, הָאִישׁ - ניקוד ה' הידיעה. הניקוד בקמץ במילה הָאִישׁ עולה גם מתוך הערות המסורה, המונה שני הָאִישׁ כפתח ואינה כוללת את הפסוק השני שלפניו.⁴¹ הערת מסורה הבאה בכ"י ל" לפסקנו מונה ג' הָאִישׁ כפתח, וכוללת את פסקנו. הערה זו מייצגת ככל הנראה את נוסח בבל, והעיר עליו הרוב ברואר "זה הניקוד המסתברי", וזאילו ניקוד הָאִישׁ של הנוסח המקובל הוא קשה (עמ' 604, 33). אשר לפסוק הראשון, אין כל עדות לניקוד ה' כפתח במילה האחר. הערת המסורה שאנו דנים בה מצרפת לשני הפסוקים האלה פסוק שלישי שאינו דומה להם:

השפט כל הארץ לא יעשה משפט? (בר' יח, כה)

מהערת המסורה עולה כי גם בפסוק הזה בתיבה השפט באה ה' הידיעה ולא ה' השאלה, כלומר נקוד הַשְּׁפַט ולא הַשְּׁפֵט. אלא שבניגוד לשני הפסוקים הקודמים לנוסח כזה אין כל עדות: זאת ועוד, גם המבנה התחבירי של המשפט הזה שונה מקודמיו: אין פה משפט מחובר, אלא פסוקית נושא במשפט מורכב. הקשר בין שני חלקי המשפט פה הרוק יותר, והניקוד המתבקש הוא של ה' השאלה.⁴²

נראה שבעלי המסורה הזאת נמנעו מלנקד "השפט כל הארץ" בתמיהה, משום שחששו כי בקריאה כזאת יישמע כביכול פקפוק בכך שהקרי"ב הוא שופט כל הארץ. משום כך פירשו את הה"א כה' הידיעה, כך: השופט [את] כל הארץ, [וכי] לא יעשה משפט?⁴³

באופן מפתיע סיוע מסוים לנוסח הזה עולה מרשימת המסורה על ה' הידיעה שעסקנו בה במאמר זה, כפי שהיא באה בשני כתבי היד של "אכלה ואכלה", בכ"י

בתמיהה: ועינינו: האם ימצא אחד שבה לגור במקום אחד ויטול שררה לעצמו עד שישם

עצמו שופט שאר האנשים אשר שם?"

41. מ"ג"א מ"א ז' ; מ"ס"ד, א'

42. ראוי להשוות את פסקנו לפסוקי תהלים: הַנִּשְׁפֵּ אֶן / הָלֹא יִשְׁמַע // אִם יָצַר עֵינִ / הָלֹא

יִפְסַט // הַיָּסֵר גוֹיִם / הָלֹא יִנְיִחַ" (תה' צד, ט-ס). לפי נוסחנו באה ה' השאלה פעמים בכל

משפט. ע' חכם, בפירושו דעת מקרא לפסוקנו (ירושלים תשמ"א), מציע שני הסברים לכפילות

הזאת: "יחזור על לשון השאלה לשם חזוק" או "שכבר טרשטשה המשמעות המקורית של

השאלה שבמלה ה'לֹא". ייבין (ניקוד בבל, עמ' 441) מכאן עדות מכ"י אגו לניקוד הנטע בה'

כפתח, ויתכן שכונת הניקוד הבבלי לה' הידיעה.

43. ייתכן (אך אין זה ודאי) שתפיסה תחבירית כזאת משתקפת בפירושו של ר' יוסף בכור שור

לפסקנו: "השופט כל הארץ - הוא ששופט וארוך לכל הארץ לא יעשה משפט? בתמיהה".

54b = כתב יד המוזאון הבריטי Harley 5710-11 (מרגליות 54), תנ"ך (במכוון לתצלומי כתבי-היד העבריים בבית הספרים כירושלים: ס' 4889-4891)
 ל = כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr I B 19a, דפוס צילום, ירושלים תשל"א

ל"ב = כ"י ליהמן, תורה (לשעבר קהיר, גוטהייל 14)
 פ = כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr I B 3, נביאים אחרונים, נכתב בשנת 916

ק = כתב יד הנביאים מקהיר, דפוס צילום, ירושלים תשל"א
 ד = דפוס מקראות גדולות, ונציה רפ"ד-רפ"ו

54c ופעמים בכ"י 25. כל הרשימות האלה משמיטות את "השפט כל הארץ", אך שהמילה הַשֵּׁפֵט היא יחידית שיש כנגדה דגושים, וזאת למרות שפסוק זה הופיע ברשימת ל^מ. שמה מעיד הדבר, שבעלי הרשימות האלה קראו את היכת השפט בפסוקנו בה' הידיעה.

קיצורים ביבליוגרפיים

או"א = אכלה ואכלה
 או"א ה = [ספר אכלה ואכלה, מהדורת פי דיאז-אסטבן על פי כ"י האלה] F. Diaz, 1975
 או"א פ = ספר אכלה ואכלה, מהדורת ד' פונסדורף [על פי כ"י פריז], הנובר תרכ"ד

ברויאר, כתר = מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז

ברויאר, ל"ב = מ' ברויאר (מהדיר ומפרש), המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב יד ל^מ, ניו יורק תשנ"ב

גינצבורג, המסורה = כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתבי-יד עתיקים, לונדון 1885 (דפוס צילום, ירושלים תשל"א)

י"בין, המסורה למקרא = י' י"בין, המסורה למקרא, אסופות ומבואות בלשון, ג, ירושלים תשס"ג

י"בין, נקוד בבלי = י' י"בין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה

לייאנס, מסורה מצרפת = ד' לייאנס, המסורה המצרפת - דרכיה וסוגיה, על פי כתבי-יד קהיר של הנביאים, באר שבע תש"ס

מ"ג = מסורה גדולה

מ"ס"ד = המסורה הסופית שבסוף מהדורת מקראות גדולות, ונציה רפ"ד-רפ"ו

מ"ק = מסורה קטנה
 עופר, המסורה הבבלית = י' עופר, המסורה הבבלית לתורה עקרוניתה ודרכיה, ירושלים תשס"א

כתבי יד של המקרא

א = כתר ארם צובה, דפוס צילום, ירושלים תשל"ז
 1a = כתב יד של כתובים בניקוד בבלי [ראה י"בין, נקוד בבלי, עמ' 150]

44. ברשימת מ"ס"ד הפסוק מופיע. ברשימות הדגם האלפבית הפסוק אינו מופיע, אולם אין בכך כל ראייה, שהרי ברשימות האלה בא רק פסוק אחד בכל אות.